

יום הזיכרון לחללי צה"ל

מבוא

שירים רבים נכתבו בנושאי השכול, העצב, החלל הריק שנותר והרצון להנציח ולזכור. השירים מבטאים רחשי לב משותפים והופכים לביטוי קולקטיבי לצד הביטוי האישי. הרגשות המובעים בשירים אלה הם בעלי עוצמה רבה, לא תמיד הם נותנים ניחומים לזולת. לצד המשותף בתכנים ובמוטיבים המתפתחים בשירים ניכרת חתימת ידו האישית של היוצר והדרך הייחודית בה בחר לבטא אותם נושאים ומוטיבים. באותם שירים מתמקדת יחידה זו.

היגון והעצב השוררים ביום הזיכרון לחללי צה"ל הם חלק בלתי נפרד מהווייתה החברתית של מדינת ישראל והם מהווים חוט מקשר בין כל רבדי העם במדינה. אין אדם בחברה הישראלית שאינו קשור ומכיר בצורה ישירה או עקיפה מישהו שנפל באחת ממלחמות ישראל. לעיתים ממעגל המשפחה הגרעינית, המשפחה המורחבת, שכן, חבר מהכיתה, חבר לנשק ולקרבות עצמם, או הזבן מהחנות השכונתית, דתי או חילוני ובין אם הוא יהודי, דרוזי או בן לאום אחר.

חלפו מספר שנים מאז הקמת המדינה עד שהתעצב אופיו של יום הזיכרון. לראשי המדינה הצעירה היה ברור שיש לציין את היום כדי תיווצר אפשרות לאבלים להתייחד עם זכרון יקיריהם. בשנים הראשונות של המדינה התקיימו יום הזיכרון ויום העצמאות באותו יום עצמו. השילוב ביניהם יצר קושי רגשי עצום לאבלים. עמדת המשפחות השכולות הייתה שיש להפריד בין יום הזכרון לבין יום העצמאות.

נוצר צורך בקיומו של גוף ציבורי, כדי שניתן יהיה להתייעץ עמו בענייני הנצחה, להביא בפניו תיאור על פעולות וקשיים, ולהיעזר בו במתן פתרונות לתביעות ההנצחה של המשפחות השכולות. וכך הוקמה המועצה הציבורית להנצחת החייל שהחלה לפעול בינואר 1951 מכוח חוק בתי קברות צבאיים, תשי" - 1950. 13 החברים הראשונים, כולם הורים שכולים, מונו למועצה על ידי ראש הממשלה דאז, דוד בן-גוריון. לנושא רגיש וטעון זה היה צורך בהסכמה רחבה כמה שיותר.

המועצה הציבורית להנצחת החייל המליצה לשר הביטחון שיום הזיכרון יהיה תמיד יום לפני יום העצמאות, יימשך יממה תמימה, וייקרא "יום הזיכרון הכללי לגיבורי מלחמת הקוממיות". לקראת יום הזיכרון השלישי, בשנת 1951, גובש אופיו של יום הזיכרון שרבים מעקרונותיו ותכניו מתקיימים עד ימינו.

יום הזיכרון עצמו כולל מספר יסודות טכסיים כגון:

♣ טקס פתיחת יום הזיכרון והדלקת נר זיכרון נערך, מדי שנה, ברחבת הכותל המערבי בירושלים, במעמד נשיא המדינה והרמטכ"ל.

♣ במקומות ציבוריים מועלות אבוקות זיכרון, אשר דולקות במשך כל יום הזיכרון עד לפתיחת חגיגות יום העצמאות. רבים מדליקים נר זיכרון בבתיהם.

- ♣ הורדת הדגלים לחצי התורן במוסדות ציבוריים.
- ♣ השמעת צפירת דומייה בת שתי דקות בכל רחבי הארץ.
- ♣ קיום טקסים ממלכתיים בכל בתי הקברות בהם טמונים חללי המלחמות, באנדרטאות, גני זיכרון, מוסדות חינוך ובמחנות צה"ל.
- ♣ קיום תכנית שידורים מיוחדת בתקשורת שתביע את ייחודיותו של היום.
- ♣ איסור מעוגן בחוק על פתיחת בתי תענוגות כמו תיאטראות או מסעדות.

הפרח דם-מכבים האדום הפך לסמלו של יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה. מדבקה עם תמונת הצמח מחולקת ביום זה בבתי הספר, בעצרות הזיכרון ובבתי הקברות ונענדת על דש הבגד. דם-המכבים האדום מכונה "פרח אלמוות" – צמח שפרחיו אדומים ואינם דוהים. שמו העברי בא להנציח את זכר המכבים הגיבורים, שדמם נשפך ולא ידהה לעולם. כמו שמסופר באגדה: במקום שנשפכה טיפה מדמם של המכבים צץ ועלה פרח אדום שצבעו אינו דוהה.

אנשים רבים משתתפים באחד מן האירועים המציינים את יום הזיכרון ומתפתחת מסורת ייחודית בתרבות הזיכרון בישראל במעגלים שונים: הלאומי, המשפחתי והאישי. הזיכרון הקולקטיבי בזיקה להנצחה של הנופלים וזיכרוןם מובדל באופן ברור מהזיכרון האינדיבידואלי. לעיתים יש תערובת נפיצה מאוד בין זיכרון אישי, זיכרון משפחתי, זיכרון של חברים, זיכרון לאומי, זיכרון קהילתי וזיכרון עירוני. הזיכרון הקולקטיבי של חברה, של קבוצה, של קהילה, הוא דמוקרטי, כי כולנו זוכרים או שותפים מלאים בזיכרון הזה ללא הבדל. זה משותף לכולנו.

הכאב, הצער, הבכי שעוברים ברגשותיהם של הנוגעים בדבר, הם דרך הביטוי הרגשי לשכול. ויש גם דפוסים פחות נפוצים בנושא הרגשי. יש שחווים את האובדן בעיקר כמצב של הלם או של ריקנות. הרמה השנייה של האובדן האישי נוגעת לצד ההכרתי, הקוגניטיבי, ובעצם לנושא הזיכרון: מה זוכרים, איך זוכרים ומה קורה בתהליך הזיכרון עם השנים. מותו של אדם קוטע את חייו, ומה שנוותר ממנו הם הזיכרונות, החפצים השייכים לו, דברים שכתב. כל אלו מקבלים לאחר מותו את משמעותם כשומרי-הזיכרון, מה שאנו מגדירים במילה החזקה "הנצחה", המבטאת בתוכה משאלה בלתי אפשרית למעשה, להפוך את בר-החלוף לנצחי.

מקורות

• אתר: <http://www.izkor.gov.il/Page.aspx?pid=30>

המאמרים:

1. מקומה של תרבות הזיכרון בעיצוב זהות קולקטיבית, מעוז עזריהו,

2. זיכרון, שכול וזמן, עמיה ליבליך,

- <http://www.wildflowers.co.il/hebrew/plant.asp?ID=22> (הפרח: דם המכבים)

נקודות לדיון ולמחשבה

- ❖ הרמטכ"ל דוד אלעזר אמר בעצרת בלוחמי הגטאות: "אנחנו עם אשר האנדרטות שהקים לא היו אף פעם אנדרטות נצחון. האנדרטות שלנו - כולן - חקוקים עליהן שמות הנופלים" (תש"ג).
- הסבירו במילים שלכם מהי המשמעות שעולה מתוך דבריו של הרמטכ"ל.
- האם אתם מקבלים את השקפת עולמו זו? הסבירו את עמדתכם.
- הביעו את דעתכם האם אנדרטאות מהוות דרך נכונה להנצחה?
- תארו או הציעו דרכים אחרות להנצחה.

מקורות

- המועצה הציבורית להנצחת החייל, <http://www.mod.gov.il/pages/heritage/muatza.asp>
- אתר מדינת ישראל <http://www.mod.gov.il/pages/heritage/day.asp>

שירים ליום הזיכרון

אבא של יוחאי / תרצה אתר

שיר נוגע ללב על התמודדותו של ילד רך בשנים, בן שלוש, עם היעדרו של האב כתוצאה ממותו במלחמה. כבר מן הטור הראשון הקורא נחשף לתמונת המצב: "אבא של יוחאי / לא חזר הביתה. / אבא של יוחאי / לא יחזור הביתה."

פתיחה זו היא הכרזה של תיאור המצב. מי אומר אותה? המשורר-הכותב? האמא או אולי הסבתא? הילד? חבריו שנחשפים גם הם למצב? החזרה על תמונת המצב בלשון עבר וגם בלשון עתיד מחדדת את העובדה המוגמרת.

למי מופנה תיאור המצב? לקוראים? לאמא? לסבתא? לילד יוחאי?

ניתן לשאול גם מהי מטרת תיאור המצב הזה: אולי להבין שזו האמת הכואבת ואין ממנה דרך חזרה כי האב "לא יחזור הביתה", אולי הצהרה והחזרתיות על העובדה באה כדי לסייע בהבנת הידיעה והכלתה במיוחד לילד הצעיר.

הבית השני פותח במילת הקישור "אבל" ליצור את התפנית בין סופיות המצב שהאב לא יחזור לבין המצב ש"אבא של יוחאי / תמיד יהיה / אבא של יוחאי". דברי הניחומים של הסבתא נועדו לחזק את רוחו של הילד יוחאי והוא נעזר בהם, גם שלא בנוכחותה וחוזר עליהם בליבו.

ההתמודדות אינה רק בליבו של יוחאי, אלא גם בעימותים מול הסביבה. הדמויות שסובבות אותו, הילדים בחצר, מאופיינות כ"רעשנים כאלה וגדולים". המעמד הזה מכביד על הילד הצעיר. מול הגדולים הוא משתק ומחפש מילים. הם גבוהים ממנו והוא נאלץ לזקוף את ראשו. יוחאי מתמודד לא רק עם חסרונו של האב אלא גם עם הילדים הגדולים שלוחצים עליו בחצר.

הסצינה הנפלאה הזאת מרגשת מאוד כי היא משלבת בתוכה, על דרך הניגודיות, הן את התיאור הפיזי – כיצד הילדים נמצאים בחצר ועומדים זה מול זה: הגדולים מול הילד הקטן, והן את הרגשות החזקים של הילד המתבטאים בשתיקתו וחיפוש המילים מול הרעשנות של הגדולים.

בבית האחרון מתגלה חוזקו הנפשי של הילד המדבר "בקול רך ופלאי" ומוצא פיתרון למצוקתו: "אבא שלי איננו. עכשיו אני אבא שלי".

פיצול המשפט לטורים שונים מבליט כל מילה ומעצים אותה.

נקודות למחשבה ודיון

- ❖ מהי משמעות השינוי בטורים הראשונים של השיר: "לא חזר" ו- "לא יחזור"?
- ❖ תארו את הניגודיות הנוצרת במפגש בין יוחאי והילדים בחצר?
- ❖ תארו את מבנה השיר, חלוקת הבתים ומבנה הטורים. מה מיוחד במבנה זה?

❖ כיצד "מנחם" הילד את עצמו?

○ האם דרכו יכולה להתאים גם לילדים אחרים? הסבירו את דעתכם.

אָתְמוּל הַיְיְתִי בְּמִלְחָמָה / תְּרַצָּה אֶתְרֵ / מֵתוֹךְ הַסֵּפֶר "מִלְחָמָה זֶה דָּבָר בּוֹכָה"

שירה של תרצה אתר הפך לשיר מוכר בהקשרו של יום הזיכרון לחללי צה"ל בזכות השורה המהדהדת בלבו של כל קורא: "מלחמה זה דבר בוכה".

השורה הנאמרת מפיה של ילדה קטנה מצליחה לתמצת בפשטות ובעוצמה את מהותה של מלחמה בכלל ותחושת המלחמה שהילדה הדוברת בשיר חווה בפרט. השורה "מלחמה זה דבר בוכה" נוגעת ללב, כי דוקא התמימות של הילדה מצליחה לתאר מצב כל כך אמיתי. המשפט מצביע על כך שאירועי המלחמה אינם משפיעים או שייכים רק לעולם המבוגרים. גם הילדים נוטלים בו חלק. גם הם חווים חוויות עצב וצער, הם שותפים לגעגועים לחיל או החיילת שיוצאים למלחמה ולדאגות, במיוחד הדאגה של השיבה הביתה. בבית הראשון מספרת הדוברת-הילדה על הביקור במוצב של אביה. היא מונה את החפצים שהיא מבחינה בהם במוצב ובחלק השני של הבית היא מספרת על היחסים בינה לבין האב. בחלק זה של הבית הראשון תפקיד חשוב לדמות האב. הזכרתו בכל שורה מבליטה את נוכחותו המוחשית במקום ואת מערכת היחסים המיוחדת בינו לבין הילדה:

"אבא נישק אותי

הושיב אותי על הכתפים

אבא חיבק אותי בכל כוחו

וביקש שאחזיק מעמד בינתיים".

רצף של פעולות, נישק-הושיב אותי-חיבק-ביקש, המצייר מערכת יחסים קרובה. את זיכרון הפעולות האלה לוקחת איתה הילדה בשובה הביתה ואת המגעים האלה היא מייחלת לחוות שוב.

בבית השני המיקום של הדמויות הוא בבית המשפחה. בעוד שבבית הראשון האם אינה מוזכרת כלל, בבית השני היא הדמות שחוברת לדו השיח עם הילדה. נושא השיח בין האם וביתה עוסק ברגשות ההדדיים בין האב והילדה. הילדה עדיין צעירה מדי כדי להבחין או לעסוק ברגשותיה של האם ולכן היא עסוקה בעצמה.

יש תנודות בין הילדה כילדה – עוסקת ברגשות של עצמה לבין הכרזות כוללניות שמתאימות יותר לאדם מבוגר. למשל: "...אני אוהבת... ואת כל החיילים שלנו... אבל מלחמה זה דבר בוכה". הדוברת-הילדה מנסה להבהיר לעצמה את תמונת המצב. מצד אחד היא מביעה הבנה כי אבא נאלץ ללכת ומצד שני היא מנסה לנחם את עצמה: "אני יודעת שאבא ישוב בקרוב". כנראה במשפט זה אין מספיק נחמה, כי הילדה בכל זאת בוכה. יש רמיזות בשיר למתח בין תחושת המחויבות הלאומית – צריך ללכת לצבא כדי להגן על המולדת – לבין תחושות היחיד הכואב את חסרונו של האב/בעל.

בחלקו השני של השיר (2) למרות שהאב ממוקם במוצב, אין הוא מתואר כחיל ואין כאן תיאורים מליציים על לוחם גיבור ואמיץ. אבא נשאר חרוט בראש הילדה כאבא והוא: "אבא הטוב, החכם, היפה". כדי לחזור לשגרה הוא מוזמן לחזור הביתה לשתות קפה עם אמא. בחלק זה של השיר הסצינה המרכזית סובבת סביב שתיית הקפה. זה העיסוק של האמא שהדוברת-הילדה רואה בחיי היומיום בבית. האמא שותה קפה לבד

או עם השכנות. המחשבות של האם אינן מתוארות, ודאי משום שהאם אינה משתפת את ילדיה הצעירים בדאגות העמוקות על המציאות. היא מאפשרת לילדים להישאר בעולם הילדים, הם אפילו הופכים להיות לא נחמדים זה לזה, אולם בזכות רגישותה של הילדה המתבוננת מהצד על המתרחש בבית היא חשה שאלה רגעים קשים לאם, לאחיה ולה. הכול יכול לבוא על מקומו בשלום אם האב ישוב הביתה לשתות קפה יחד עם האם.

לשיר מבנה מיוחד. המשוררת תרצה אתר מפצלת את ההרחשויות המרכזיות לשני חלקים מרכזיים: חלק 1 וחלק 2. בכל אחד מהם נקודת המוצא לאירועים היא במיקום שונה, אולם אותן דמויות שותפות לאירועים וחייהן שלובים זה בזה. בחלק 1 נקודת המוצא היא המוצב, החיילים והמלחמה, לצידם מוזכרים יחסי הקרבה המיוחדים בין האב לביתו והאהבה הרבה שהם רוחשים זה לזה. בחלק 2 המיקום הוא בבית המשפחה. גם בחלק זה מובע הרגש החזק כלפי האב. בנוסף המשפטים מפוצלים בין טורים ניתנת בולטות למסרים שהדוברת רוצה לבטא. למשל, ההבנה שכל מלחמה זה דבר בוכה היא משמעותית ותקפה כלפי כל אחד. אולם כדי להבליט את רגשותיה של הדוברת הגרפיקה של המשפט היא:

”אני

בוכה

בשקט”.

נקודות לפעילויות ודיון

❖ כיצב מתואר האב בשיר?

○ כתבו ביטויים מתוך השיר והסבירו מה משתמע מהם על מערכת היחסים בין האב לביתו.

❖ האם דמותה של האם בשיר נמצאת ברקע בלבד?

○ הסבירו את דעתכם.

❖ הילדה בשירים מספרת על הביקור במוצב של אביה ומסיימת במילים: “מלחמה זה דבר בוכה”.

○ הסבירו את משמעות הביטוי בעיניכם.

○ אילו תמונות אתם רואים כשאתם שומעים אותו?

○ נסו לצייר את הביטוי “מלחמה זה דבר בוכה”.

❖ תארו את מבנה השיר (חלוקת הבתים וחלוקה לטורי השיר) והסבירו מהי משמעותו.

ריח טוב / שלומית כהן-אסיף

כל אחד נושא את זכרון האהובים עליו בדרך אחרת. האחד בזיכרון של אירוע משותף, השני בצבע אהוב ויש הנושאים בזכרונם את הריח המתקשר לדמות האהובה. בשיר זה זכרון דמות האב מתקשר לריח הדסים. הקשר בין זכרון האב וההדסים כרוך במספר אירועים כשהבולט ביניהם הוא הריח: האב שתל את ההדסים ליד הגדר, הדובר קוטף ענפי הדסים כדי ללעוס אותם וכדי לשים אותם בכוס בבית וכך

”בבית יש ריח הדסים
כמו הריח של אבא שלי
כשהיה עוד חי”
ובמקום אחר: ”שיהיה בבית קצת ריח טוב”.

השכנה מתעמתת עם הדובר מכיוון שלדעתה הוא ”הורס את הגדר”. העימות הזה מחדד את הזיקה ההדוקה בין ההדסים, הילד וזכרון האב. זיקה זו כה חזקה, העימות עם השכנה כה פוגע בדובר עד שכל ההתרחשות מעלה דמעות בעיניו. הדובר חש בעלות על ההדסים בגדר מכיון של א רק שאביו שתל אותם, אלא משום שהם מגלמים את דמותו ואת ריחו של האב ובזיכרונות המוחשיים האלה נאחז הדובר.

נקודות לדיון ולמחשבה

❖ מה מסמלים ההדסים בעיני הדובר בשיר?

○ הביאו דוגמאות מתוך השיר.

❖ מדוע ריח ההדסים חשוב בעיני הדובר בשיר?

שני שעונים / שלומית כהן-אסיף

הדובר בשיר מספר על דמות מוכרת לו, יעקב ינקו, שעונד שעון בכל יד. הדבר הזה מעורר בו פליאה רבה ו בעזרתה של שרשרת שאלות הוא מנסה להעלות סיבה אפשרית לכך. למשל:

"אולי לאחד רק מחוג גדול

לשני רק מחוג קטן?..."

אולי אחד הזמן שלו מקולקל

ושני מדויק ומתוקן?..." וכן הלאה.

הילד שואל את יעקב מה השעה, וזוכה לתשובה לשאלתו זו אלא שהנשאל מרחיב ומוסיף מדוע הוא, יעקב ינקו, עונד בכלל שני שעונים. התשובה שקיבל הילד:

"שעון אחד שלי, הוא אמר

וזה עם הרצועה החומה

של הבן שנפל במלחמה".

בתיאור המצב הזה מקבל הילד בעקיפין תשובות לכל שאלותיו, בליווי תנועות הראש של האב האבל: "הוא הסתכל בשני השעונים וענה.

אחר כך הסתכל בשמים, הסתכל באדמה..."

האב נמצא בין השמים, מקומן של רוחות המתים, לבין האדמה, שם קבור הבן ועליה חי האב. לפיכך ייתכן בהחלט שבשעון אחד "הזמן מקולקל" או שהוא מראה "את השעה אי שם" "ואולי אחד יודע מה השעה עכשיו / והשני מראה זמן אחר?".

יש כאן שני מישורי חיים- עבר מול הווה, מציאות מול תחושות נפשיות, זמן שנעצר עם מותו של הבן וזמן שממשיך בחייו של האב יעקב ינקו. אולי גם חייו של האב נעצרו עם מותו של הבן וענידת השעון של הבן שנפל היא הפעולה הסמלית של נשיאת זיכרון מותו במהלך כל חיי האב, שעה-שעה ואולי דקה-דקה, כמו מהלך השעון. זיכרון שאינו מרפה ואינו מסתיים לעולם.

נקודות לדיון ולמחשבה

❖ מהו תפקיד של שעון בכלל ומה תפקידו בחיי יעקב ינקו?

○ הביאו דוגמאות מתוך השיר.

❖ בשיר מספר רב של שאלות המתחילות במילת השאלה "אולי".

○ מה תפקידן של השאלות בשיר זה?

○ מדוע נשאלת השאלה "אולי"?

אחי הצעיר יהודה / אהוד מנור

אחי הצעיר יהודה הוא שיר שכתב אהוד מנור לזכר אחיו יהודה וינר ואחד משיריו המוכרים. הוא הפך לקולם של רבים המתאבלים על מותם של יקיריהם והוא מעין שיר הספד המושמע ביום הזיכרון לחללי צה"ל. יהודה וינר שירת בחיל השיריון נפל בקרב בפורט תאופיק, ליד תעלת סואץ שבסיני, בספטמבר 1968, בעת מלחמת ההתשה. ובוצע לראשונה על ידי להקת גייסות השריון בשנת 1969.

השיר מבטא מנקודת מבט אישית את היעדרו של האח, את החלל הריק שהותיר אחריו והצער והכאב בוודאות שהאח איננו עוד. הדובר רוצה לשתף את אחיו במה שקורה אחרי מותו. הוא מיידע אותו במה שקורה בגן, בבית הספר או עם חבריו. בעקיפין הוא משתף את הקורא במסלול חייו של האח בעזרת ציוני דרך בולטים.

בית ראשון מתאר את הסביבה בה גדל. היכולת לתאר את הטבע ברגישות ובפרטים מלמדת שהטבע נוטל חלק חשוב בחיים, מתבוננים בו ושמים לב להתרחשויות: השמש העולה וצבעה הלבן, עלי הגן שהרוח מפזרת, הגשם הראשון שיורד ושולליות המים על הכביש.

בית שני עוסק בתקופת הלימודים בגן הילדים ובתיכון ונרמז רמז ראשון שמהו שיבש את השלווה הפסטוראלית שמתוארת קודם:

"ואמא מצפה בסתר,

אולי עוד יגיע מכתב."

מלחמה אינה נזכרת במפורש ואף אזכור הטנקים שליד הגבול משולב בנוגע לחברים הטובים שנושאים בליבם ובזכרונם את דמותו של האח.

שלוש פעמים מופיע הבית שיש בו פנייה ישירה אל האח, בתקווה ליצור עימו קשר:

"אחי הצעיר יהודה,

האם אתה שומע?

האם אתה יודע?"

זו קריאה שנשארת ללא מענה, אך מלאת תקווה שאכן האח שומע ויודע כי כך הוא יוכל להיות שותף לכאב ולחלל הריק שהותיר אחריו.

לשם השיר, "אחי הצעיר יהודה" יש משמעות כפולה. האחת עובדתית. באמת יהודה היה אחיו הצעיר של אהוד מנור. השנייה - האח נפל בגיל צעיר והוא נשאר צעיר לנצח, כי המוות הנציח את גילו. ההדגשה על 'צעיר' מכילה את תחושת ההחמצה כי עקב מותו של האח האנשים סביבו, המשפחה והחברים, לא הספיקו

להינות מחברתו, להכיר אותו לעומק וגם האח עצמו לא הצליח לממש דברים ולעשותם. חלקם מהמעשים הם בשגרת היום-יום. למשל להתבונן ברוח הערב המפזרת את עלי הגן (בית ראשון) או ללמוד שיר חדש ולהתעמל במגרש הספורט (בית שני). כל זה נקטע. תיאור האובדן הזה מבטא את תחושת העצב של הדובר ושל הקורא. את כל זה הפסדנו כולנו.

בסיום השיר מבטיח מנור לקרוא לבנו על שם אחיו:

”ובני הרך יפה כמוך

בשמך לו אקרא - יהודה”.

אהוד מנור קיים הבטחה זו כעבור מספר שנים, בשנת 1974, עם הולדת בנו לו קרא ידי (יהודה).

”בן יפה נולד” הוא שיר נוסף שכתב אהוד מנור לזכר אחיו.

בשנת היובל לישראל, 1998, קיבל אהוד מנור את פרס ישראל בתחום הזמר העברי. בנימוקי השופטים, שהחליטו להעניק לאהוד מנור את הפרס נכתב בין היתר:

”...אהוד מנור מעולם לא רצה להיות ”שליח ציבור”. בשירתו אין בדרך כלל מקום לנוסח ”אנחנו”. לפי תפיסתו אין פזמונאי יכול לדבר אלא בשם עצמו. ואכן, הוא הביא לזמר העברי את קולו הפרטי, קול אינטימי, חושפני ורגיש, אך באורח פלא הפכה שירת היחיד שלו לשירת רבים. כך התברר לו, שזעקת הכאב שלו בשיר ”אחי הצעיר יהודה” היא זעקתם של רבים על נפילת יקיריהם...”

מתוך נימוקי השופטים, פרס ישראל, תשנ”ח

השיר מהווה אבן דרך בתחום שירת הזיכרון הישראלית. לפני שהתפרסם השיר ”אחי הצעיר יהודה” רוב שירי הזיכרון היו מאוד ”לאומיים”. הם העלו על נס בפאתוס רב את מות הצעירים למען המולדת, עסקו בעוצמתו של המוות והכאב שהוא מביא, תארו את תכונותיו של הנופל, גבורתו ויופי תוארו. שיר זה עוסק בפרט ומתאר בעדינות רבה את הכאב העצום של האם והאח.

נקודות לדיון וחשיבה

- ❖ מהי משמעות השורות: ”אחי הצעיר יהודה, / האם אתה שומע? / האם אתה יודע?” ומדוע הן נכתבו שלוש פעמים במהלך השיר?
- ❖ מה בוחר הדובר לתאר מחיי אחיו ומדוע הוא משתף את הקורא/נמען במידע זה?
- ❖ במה באה לידי ביטוי בשיר תחושת העצב והפרידה מהאח שנפל?

❖ יש הטוענים ששיר זה מביע את קולו הפרטי של אהוד מנור כמשורר הכואב את מות אחיו, עם זאת הוא הפך לקולם של רבים המתאבלים על מותם של יקיריהם והוא מעין שיר הספד המושמע ביום הזיכרון לחללי צה"ל.

- האם אתם מקבלים טענה זו?
- הסבירו דעתכם?

קופסת צבעים / טלי שורק

לחן: קובי אושרת

השיר כתב על ידי טלי שורק, כשהייתה ילדה בת 9.

ביטוי הרגשות של שמחה ועצב שזור בגווני הצבעים, להם היא נותנת פרשנות אישית של תחושות פנימיות. פתיחת השיר עוסקת בקופסת הצבעים השלמה, המכילה צבעים "קרים גם חמים". ביטוי הלקוח משפת האומנות. הוא עוסק בחלוקה של קשת הצבעים בין משפחת הכתומים - צבעים חמים שהם צהובים-אדומים לבין צבעים קרים שהם הצבעים הכחולים-ירוקים.

הבית הראשון מתאר את קופסת הצבעים השלמה. כל צבעי הקופסה ביחד הם צבעים "זוהרים, נעימים ונאים".

בעזרת הצבעים היא מתארת אירועים מהחיים, עצובים ושמחים ויוצרת זיקה בין הצבע לאירוע. שרשימת הצבעים מקרינה גם את התחושות המתלוות לצבע ולאירוע החבור אליו, לרגשות השמחים או העצובים לפי בחירת הדוברת. הביטוי הרגשי בא לידי ביטוי במילות חיוב או שלילה, על פי הצבע והאירוע החבורים אליו. אחרי ההכללה על תכולתה של קופסת הצבעים בא פירוט הצבעים. הצבע מגלם עבור הדוברת היבט חזותי והיבט מן המציאות השלובים זה בזה ללא יכולת להפריד ביניהם. למשל: "...אדום של דם הפצועים" או "...שחור של אבלות יתומים".

בעזרת השלילה: "לא היה לי..." הדוברת מבטאת את העצב, הרצון להרחיק את הדברים הקשים מחייה כדי לא להתעמת איתם. הביטוי חוזר ארבע פעמים ומבליט את הרשימה הנוצרת של הצבעים מצד אחד ושל האירועים או התמונות מצד שני.

לא היה לי אדום- דם הפצועים

שחור- אבלות יתומים

לבן- פני המתים

| | | |
|--------------|-------|--------|
| חולות לוחטים | צהוב- | |
| שמחת החיים | כתום- | היה לי |
| לבלוב ופריחה | ירוק- | |
| שמים בהירים | תכול- | |
| חלום ומנוחה | ורוד- | |

השיר נכתב אחרי מלחמה ומתאר את הכאב והסבל שנגרמים בעקבותיה ויחד עם זאת הוא מסיים בדברים חיוביים ובאופטימיות של שמחת חיים, צמיחה חדשה, "לבלוב ופריחה" וחלומות שאפשר לרקום לחיים טובים ויפים. אחד מהחלומות הוא שלום. שלום בין עמים מונע מלחמות, הן הופכות למיותרות.

נקודות לדיון ולמחשבה

- ❖ מהו תפקידם של הצבעים בשיר?
 - מה מיוחד בבחירת הצבעים של הדוברת בשיר?
- ❖ האם לצבעים יש משמעות בעיניכם?
 - הביאו דוגמאות.
- ❖ מדוע הדוברת אומרת על חלק מן הצבעים "לא היה לי" ועל חלקם "היה לי"?
 - הביאו דוגמאות אילו צבעים מוזכרים והסבירו מה הם מתארים.
- ❖ בבית האחרון כתוב: "ישבתי וציירת שלום".
 - באילו צבעים ציירה הדוברת בשיר את השלום.
 - באילו צבעים הייתם אתם מציירים את השלום.
 - מה הייתם מציירים? (תארו את התמונה או ציירו אותה).

זכרוננו אחים / חיים גורי

השורה הפותחת את השיר משמיעה את קולם של הנופלים בקרב המבקשים: "זכרוננו אחים יקרים!" זה לא מובן מאליה שזוכרים את הנופלים ולכן הם פונים בקריאה נרגשת "זכרוננו". מילה זו מופיעה שלוש פעמים, אולי כדי לשכנע במשמעותה של הבקשה ובצורך שבה.

הבית הראשון מתאר מה קרה לדוברים. תיאור הקרב בתמציתיות. הקרב היה קשה מאוד: "כבדו הקרבות... והאש ליחכה...". "את ליבנו פילחה העופרת." הוא התנהל גם במישור וגם בהרים, בכל מקום ואי אפשר היה להתחמק ממנו, הוא אפף וסגר על הלוחמים. היבט נוסף המעיד על הלחץ הוא הזמן הקצר – מבוקר עד ערב.

הניגודיות לקרב מתרחשת בעולם החיים, שם "יש צחוק ושמחה וקולות חוגגים מעברנו". הביטוי הנדוש שהחיים ממשיכים למרות המלחמות שהתרחשו מצדיק את הבקשה של הנופלים. בהמולת החיים התוססים ניתן קלות לשכוח את אלה שאינם. בנוסף הרי הנופלים יצאו לקרב כדי להגן על החיים ולאפשר את המשכיותם: "כי נפלנו בשם החיים!" לכן הבקשה, החוזרת ונשנית מוצדקת: "זכרוננו...".

בשיר מספר סימני קריאה המשרים אווירה של פאתוס. מעצם טיבו של הנושא- חיילים שיוצאים להגן על החיים ומתים למענם, הוא נושא הנוגע לליבות הקוראים. בשיר זה יש קבוצת דוברים, ופנייה של הרבים. השימוש בלשון רבים יוצר חוט מקשר בין קוראים רבים, כי אין זה היבט אישי של הפרט אלא נושא המעסיק את הקולקטיב.

נקודות לדיון ולמחשבה

- ❖ מהם המסרים הטמונים בשיר?
- ❖ מדוע כתוב השיר בלשון רבים?
- ❖ מה משמעות הפנייה של הדוברים "זכרוננו"?
- ❖ מהי משמעות הפנייה ל"אחים"?
- ❖ מדוע צריך לבקש לזכור?
- מהו זיכרון אישי ומהו זיכרון לאומי?
- הביעו דעתכם, האם יש צורך בזיכרון לאומי?

תחילה בוכים / אברהם חלפי

משמעות חסרונו של הבן שנפל והתחושות המלוות את האבלים הם מרכזו של השיר הזה. נדמה כי הדובר מתבונן מן הצד על משפחה שקיבלה בשורה נוראה והוא מתאר את התנהגויותיה ורגשותיה. את התנהגויות המשפחה ניתן לתאר, כביכול, לפי שלבים: "תחילה..." אחר כך... "אחר כך..." (מופיע פעמיים), אומרים, מדברים, שותקים וכן הלאה. אבל לקראת סופו של השיר מתברר לקורא שאין האנשים מתנהלים לפי סדר מסוים. דווקא התנהלותם מעידה על מבוכת נפש, על בלבול הנובעים מכאב האובדן ומחוסר היכולת להכיל אותו. הפעולות כולן, נעשות לעיתים כלאחר יד, ללא מטרה וכוונה, ללא משמעות, באופן סתמי:
 "וקמים מן הכיסא,
 ויושבים. וקמים. ושוב."
 בתוך כל הפעולות מסתתר דבר אחד משמעותי:
 "ויודעים דבר אחד ויחיד:
 לא ישוב".

בשתי השורות האחרונות צפה ועולה התובנה על מהות הבשורה. הדובר בשיר מוליך את הקורא לתובנה הזאת בעזרת ההדרגתיות והשלבים אותם הוא מתאר בפני הקורא. למהלך יש התחלה. בתחילה בוכים וזוכרים את נפילת הבן. אבל למהלך אין באמת סיום, כי ההכרה שהבן לא ישוב מלווה את הקרובים במשך כל ימי חייהם. מבנה ההגשה של האירועים, על פי מוקדם ומאוחר, מזכיר את פניית אלוהים לאברהם, כשהוא מצווה עליו להעלות את בנו לעולה:
 "וַיֹּאמֶר קַח-נָא אֶת-בְּנֶךְךָ אֶת-יִחִידְךָ אֲשֶׁר-אֶהְבֶּתָּ, אֶת-יִצְחָק, וְלֶךְ-לְךָ, אֶל-אֶרֶץ הַמִּרְיָה". (בראשית כ"ב, 2)
 פסוק זה מהדהד גם בשיר זה. מבנה ההדרגתיות מן הקל אל הכבד. בשיר פעלים ושמות עצם העוסקים בקולות: בכי, אומרים, מדברים, ואוזן שאינה שומעת ושותקים. יש דברים שמשמיעים ויש גם שתיקות.

נקודות לדיון ולחשיבה

- ❖ מהי האווירה המתוארת בשיר?
- ❖ בשיר רצף של פעילויות שנעשות בזמן תקופת האבל של המשפחה.
 - רשמו את הפעולות האלה מתוך השיר.
 - מה מאפיין אותן?
- ❖ בשיר רצף של פעולות שאינן נעשות בזמן תקופת האבל של המשפחה.
 - רשמו את הפעולות האלה מתוך השיר.

○ מה מאפיין אותן?

❖ לשיר מבנה של עושים ולא עושים.

○ מה תורם מבנה מיוחד זה לביטוי הרגשות בשיר?

יום שחשך / יפה בנימיני

הדובר, המתבונן מן הצד, מתאר את התנהגותם של אנשים שקיבלו בשורה מרה על מות בנם והקושי לעכל ולקבל אותה. ההתנהגות מתוארת במעין שלבים כשהדובר מערער על כל שלב במחאה על כך שקרו הדברים.

בתחילה עולה הצער, אחר כך הדמע מתפרץ ואחר כך "דממה ודאבה. / אין נחמה". השאלות של הדובר נוקבות ומביעות את חוסר היכולת לקבל את הידיעה ולהפנים אותה. השאלה האחרונה היא המתריסה ביותר: "למה נשארים הנערים עד אינסוף רק במנגינה קרה?". השאלה כתובה בפרפרזה של שורות משירו של נתן יונתן, "יש פרחים":

"...יש פרחים שעד אינסוף

נשארים במנגינה".

כלומר, בעיני הדובר המנגינה היא המנציחה אותם. הפרחים הם מטאפורה לצעירים שנפלו בקרב. הפרחים הרעננים והמנגינה הנצחית משאירים את הנערים צעירים לנצח. אולם אותה המנגינה השזורה בפרחים בשירו של נתן יונתן הופכת בשירה של יפה בנימיני למנגינה קרה. אין נחמה אלא קור הקשור אסוציאטיבית למוות.

שם השיר "יום שחשך" הולם את אוירת העצב של הדמויות בשיר. שם השיר הוא כותרת מכלילה לתיאור המפרט במהלך השיר את מה שקורה לאנשים ולרגשותיהם. בסיומו של השיר מבין הקורא טוב יותר את כותרתו.

נקודות למחשבה ולדיון

❖ לצד השיר כתובה ההערה הבאה: "השיר נכתב לזכרו של רן ברוך, הנכד של ידידי, ברכה וצבי יופה, שנרצח בידי מחבל מתאבד, או ליום כ"ט בניסן, תשס"ג 1.5.2003"

הביעו דעתכם, האם הערה זו הופכת את השיר לשיר אישי, השייך למשפחת יופה בלבד?

❖ בשיר שלוש שאלות. מה מנסה הדוברת לברר באמצעות השאלות.

○ מה תפקידן הרטורי של השאלות בשיר?

❖ ערכו השוואה בין משמעות הפרחים ותפקידם בשיר "יום שחשך" / יפה בנימיני לבין השיר "יש פרחים" / נתן יונתן.

הנסיך הקטן / יהונתן גפן

לחן: שם טוב לוי

שיר נוגע ללב על חייל מפלוגה ב' שנפל בקרב.

בשיר שזורים רכיבים סיפוריים הלקוחים מן הספר "הנסיך הקטן", שנכתב על ידי הסופר הצרפתי [אנטואן דה סנט-אכזופרי](#), בשנת 1943.

האירועים ותפיסות פילוסופיות על החיים מן הספר "הנסיך הקטן" מהדהדים בשיר זה, החל משם השיר: "הנסיך הקטן" ובמהלך הבית הראשון. בבית זה יש תיאור הסצינה בה המבוגר פוגש את הנסיך הקטן בלב המדבר ומצייר לו עץ וכבשה על רקע השקיעה היפה. רק השורה הפותחת את הבית השני יוצרת תפנית ומספרת על עולם אחר, לא כל כך אידילי ונעים. בעולם זה ליבו של הנסיך הקטן קפא כקרח. בעולם זה הנסיך הקטן "לא יראה עוד כבשה שאוכלת פרח". הנסיך הקטן הוא חייל מפלוגה ב' שנלחם במדבר. הוא צנח חרש בחול הרך.

השיר אינו מעוגן בדמות או במקום מסוימים. למרות שהשיר נכתב על החייל מפלוגה ב', אין הקורא יודע עליו פרטים הייחודיים לו. ייתכן ויש מספר חיילים מאותה פלוגה שגורלם היה דומה והם קבורים תחת זרי השושנים שגִבְּשו. השיר הופך למייצג את כל אותם החיילים מפלוגה ב' או מפלוגות אחרות, שלחמו במדבר וליבם קפא למוות תוך כדי הקרבות. הוא מספר את סיפורם.

הנסיך הקטן רומז גם לגודלה של הדמות. ליבו קטן ונפילתו הייתה כה חרישית לא רק בגלל החול הרך, אלא שכאלו נוכחותו בעולם או בשדה הקרב הייתה מוצנעת. ייתכן והבחירה בגובהו הנמוך של החייל מפלוגה ב' נוצרה כאנטיזה לתיאור החיילים שלחמו במלחמת השחרור ומאופיינים כ"יפי הבלורית והתואר" על פי שירו של חיים גורי "הרעות".

נקודות לדיון ולמחשבה

- ❖ מיהו החייל מפלוגה ב'?
- ❖ מה ידוע עליו לקורא מתוך השיר?
- ❖ מה הוא מייצג?
- ❖ מה תורמות הקונוטציות מתוך הספר "הנסיך הקטן" שנכתב על ידי אנטואן דה סנט אכזופרי?
- ❖ מהו הרקע, התפאורה, עליו מתרחשים האירועים?
- מדוע נבחר הרקע הזה ומה הוא תורם לשיר?

יש פרחים / נתן יונתן

שיר זיכרון אישי שהפך לנחלת הכלל. הוא נכתב על ידי נתן יונתן לזכר בנו ליאור שהיה בן 21 כאשר יצא למלחמת יום כיפור ב-1973 כמפקד מחלקת טנקים בחזית המצרית ושם נפל בקרב. השיר קורא להפסיק את המלחמות וכך למנוע את גדיעת חייהם של צעירים היוצאים למלחמות אלה וקטיפת חייהם באבנם כמו קטיפת פרחים שגורמת לנבילתם.

השיר בנוי ממספר בתים ובכל בית מתוארת תמונה אחרת. התמונות מתפתחות לרצף ובהן מתפתחים מוטיבים משותפים.

התמונות מתרחשות בשדה והן מכילות צבעים וקולות המהווים חלק בלתי נפרד מהאירועים והאנשים שחווים את האירועים האלה.

על השדה עוברים שינויים. מ"שדה זהב", שדה של שיבולים הוא הופך ל"שדה דמים" – בעל משמעות מטאפורית, שדה שדם חיילים נספג באדמתו וממנה צמחו פרגים אדומים.

בשיר מספר אנאפורות. האנאפורה היא מילה או ביטוי שחוזרים בראשי הטורים בשיר. החזרתיות יוצרת בולטות למילה ומטרתה להפנות את תשומת לב הקורא למשמעותה. אחת המילים החוזרות היא "הראית" המפנה את תשומת לב הקורא לשינויים שחלים בטבע ומצביעה עליהם בפירוט רב. אלה הם דברים שרואים. האנאפורה מוצגת כשאלה לקורא, אבל הדובר אינו מצפה לתשובה, אלא עונה בעצמו.

אנאפורה בולטת נוספת היא המילה "שדה" שהוא זירת האירועים בבחינת שם הכול קרה. השדה מהווה נקודת ציון משמעותית מבחינה כרונולוגית לאירועים ובזיקה להם השינויים בטבע שחלו בשדה ובזיקה להם הרגשות שעולים. בתחילה היה השדה "שדה זהב". שדה של שיבולים שצבע הזהב שלו דעך והשחיר. אחר כך הפך לשדה הקרב, "שדה דמים". (כפי שתארנו לעיל).

הפרחים הם מטאפורה לנעורים בלבובם אך גם למותם כי פרחים נובלים. צבעם כמובן אדום כצבע הדם. כמו שנקטעו ימי הנעורים של הנערים בגלל הקרב, כך הפרחים הם בני חלוף, נובלים ונעלמים. הדובר בשיר מנסה להנציח את הנערים שנפלו בקרב בעזרת שילובם בתוך המנגינה וכך "יש פרחים שעד אינסוף / נשארים במנגינה". בהקשר זה מהדהד השיר העממי הגרמני שניתן לו נוסח עברי על ידי יעקב כהן: "הַיָּמִים חוֹלְפִים, שָׁנָה עוֹבֶרֶת / אֶבֶל הַמְּנִינָה לְעוֹלָם נִשְׁאַרְתְּ". דימויים נוספים המופיעים בשיר משווים נצחיות לחיילים שנפלו ולזיכרון שלהם: למשל, השדה שהיה לשדה קרב אינו נזנח, בקיץ הוא היה עזוב אולם תמיד חוזרים אליו ובעונה המתאימה חורשים אותו. וכן האבן: "דמעותיו הפכו לאבן / אבניו בכו פרחים". האבן היא נצחית ושורדת בשדה שנים רבות. היא גם האבן המכסה את המצבה. זו גם האבן המכוסה פרחים מהזרים שמונחים עליה בימי הזיכרון. בשילוב בין האבן והפרחים חש הדובר

"יש פרחים שבני חלוף

יש פרחים שעד אינסוף

נשארים".

אולי הכוונה לזיכרוןם של החיילים שנפלו, חיילים שרואים בהם כפרחים, הזיכרון שלהם נשאר לעד בליבות האנשים.

יש פנייה של הדובר בשיר "אל תקטוף, נערי, אל תקטוף". אמנם מוזכר הנמען "נערי" אבל קיימת התחושה שהפנייה היא אינה בהקשר הפרחים אלא הנערים ואיננה לנער אלא למישהו אחר, שיכול אולי למנוע את המלחמות ואת נפילתם של הנערים במלחמות אלה.

בשיר גם נשמעים קולות. בבית שני נשמעת צעקה: "הראית איזה אודם / שצעק למרחקים". אולי צעקתו של פצוע בדה הקרב או צעקתם של החיילים המסתערים אלי קרב. וכן בבית חמישי נשמעים קולות הבכי: ...זה שדה בוכים / דמעותיו הפכו לאבן / אבניו בכו פרחים".

הדימויים והמטאפורות המורכבים בשיר אולי מבטאים את הכוונה שאין מדובר בשדה פרחים ממשי פורח אלא בשדה קרב, בו יש זעקות קרב, כאב, בכי ואובדן.

בשיר ביטויים לשוניים מיוחדים: **זעך**: נטה לכבות, הלך ונעלם, הלך והתמעט; **אופל**: חשכה, עלטה; **שדה דמים**: שדה שנשפך בו דם, כשנהרגו בו אנשים; **בני חלוף**: כאלה שעוברים, חולפים מן העולם, שלא חיים לנצח.

נקודות למחשבה ולדיון

❖ מהו הנושא של השיר?

○ כיצד נושא זה בא לידי ביטוי בשיר?

○ העתיקו מספר ביטויים מהשיר.

❖ מה תפקידו של השדה בשיר?

○ ערכו רשימה של השדות המוזכרים בשיר?

○ תארו את השינויים שעובר השדה.

○ מהי משמעות השינויים האלה?

○ אילו תחושות מעורר כל שדה?

❖ מהי משמעות הפרחים בשיר?

❖ ערכו רשימה של הצבעים המוזכרים בשיר.

○ אילו מחשבות, אירועים, חוויות ורגשות צבעים אלה מעוררים בכך?

שיר הרעות / חיים גורי

לחן: סשה ארגוב

שיר הנושא את זיכרון החיילים-החברים שנפלו בקרב. הוא נכתב בשנת 1949, שנה אחרי תחילתה של מלחמת השחרור, בה איבדה מדינת ישראל הצעירה רבים מבניה הלוחמים. שירו של ח' גורי, שהיה בעצמו לוחם בקרבות חזית הדרום בגדוד השביעי של חטיבת הנגב, הפך בעיני רבים לשיר המבטא את הצער העמוק על מות חברים ואת הערכים המשותפים לחברים הלוחמים האלה. השיר פותח בשורה "נזכור את כולם". 'כולם' היא הכללה כלפי כל הלוחמים, והשורה הבאה מאפיינת אותם: "את יפי הבלורית והתואר". יש כאן אידיאליזציה של הבחורים הלוחמים, הצעירים והיפים. ביטוי זה הפך לביטוי שגור לתיאור לוחמי תש"ח והאדרה של אותם לוחמים. "נזכור את כולם" הוא מעין ציווי חברתי המחייב-דורש-מבקש לזכור את כל אלה שנפלו בקרב למען ההגנה על המולדת. הם הקריבו את חייהם למען הכלל ועכשיו אותו קולקטיב מצווה לזכור אותם כאנשים ואת מעשיהם.

בשיר אזכור לאידאלים חברתיים בתקופה של ראשית המדינה: חשיבות ההקרבה למען המולדת, העדפת צורכי הכלל, הקולקטיב, על פני צורכי הפרט, דאגתו של הפרט לכלל, נאמנות בין חברים, קידוש זכרם של חללי הקרבות.

השיר עוסק במהותה של רעות בין לוחמים, כאלה שהיו שותפים בקרבות עקובים מדם: "אֶהְבֶּה מְקַדְשֵׁת בְּדָם". הלחימה זה לצד זה, ההתנסות המשותפת במאמץ הקרב ובשפיכת הדמים של החברים היא הפכה את הלוחמים לחברים בלב ונפש, לכאלה שזוכרים תמיד. בזכות הזיכרון הזה הרעות נשארת לנצח, היא חיה וקיימת בזיכרונם של האנשים: "כִּי רַעִים שֶׁנִּפְּלוּ עַל חֶרֶב / אֶת חַיֵּיךְ הוֹתִירוּ לְזֵכֶר."

הרעות מלווה את הלוחמים באשר הם שם, בשתיקה ובלילות. צבעיה אפור ולבן כצבע פניהם של המתים. אבל היא תמיד שם כמו מגדלור שמאיר באור לבן את הדרך לאובדים בים.

"הֶרְעוֹת נִשְׁאַנְנֹף בְּלִי מְלִים
אֶפְרָה עֵקֶשׁנִית וְשׁוֹתֶקֶת
מְלִילוֹת הָאֵימָה הַגְּדוֹלִים
אֶת נוֹתְרֶת בְּהִרְחָה וְדוֹלְקֶת."

נקודות למחשבה ולדיון

❖ הסבירו מהי משמעות ה"רעות" בעיני הדובר בשיר?

- במה היא באה לידי ביטוי?
- כיצד היא משפיעה על האנשים שחשים בה?
- כיצד אתם תופסים את הרעות? הביאו דוגמאות מניסיונכם האישי.

○ המשמעות המילונית של המילה "רעות" היא "חברות עמוקה ונאמנה, אחווה". הביעו את דעתכם האם שם השיר הולם לשיר זה ולמסר שבו?

❖ תארו מה זוכר הדובר מרעיו על פי השיר ומה מיוחד בזיכרונות אלה?

○ כתבו ביטויים מתוך השיר והסבירו אותם.

○ באילו צבעים בוחר הדובר לתאר את זיכרונות הרעות?

מגש הכסף / נתן אלתרמן

מגש הכסף הוא אחד הידועים בשירי נתן אלתרמן שפורסמו במדורו הקבוע "הטור השביעי" בעיתון "דבר".

השיר התפרסם בשלושה שבועות אחרי ה-כ"ט בנובמבר, שלב שבו כולם ציפו לעזיבת הבריטים את הארץ וכתגובה לנאומו של וייצמן ששהה בארצות הברית לצורך גיוס כספים. וייצמן אמר בנאומו את המשפט: "שום מדינה אינה ניתנת על מגש של כסף...". משפט זה הפך למוטו בשירו של אלתרמן.

השיר נכתב על ימי המאבק של היישוב היהודי בערבים ומתאר את הקשיים באותם הימים.

השיר בנוי כבלדה ומספר את סיפור חייהם העצוב של נערה ונער שנלחמים למען הקמתה של המולדת. במהלכה של מלחמת השחרור ציפו כולם להחלטה על הקמתה של מדינה ליהודים: "ואומה תעמוד – קרועת לב אך נושמת / לקבל את הנס האחד אין שני. / היא לטקס תיכון...". ה"נס" הוא בעל משמעות כפולה. האחת ההכרזה על הקמת מדינת היהודים והשנייה דגל שמונף בעת טקסט רשמי ומסמל את ריבונותה של האומה.

אל האומה ניגשים הנערה והנער, למרות שלא הוזמנו אל הטקס, הם עדיין לבושים בבגדי הקרבות: "לא החליפו בגדם, לא מחו עוד במים / את עקבות יום הפרך וליל קו האש". לשאלתה של האומה 'מי הם?' הם עונים: "אנחנו מגש הכסף / שעליו ניתנה מדינת-היהודים". כאן מוזכר הביטוי שצוין בנאומו של וייצמן. בנאומו התכוון וייצמן שמדינה אינה ניתנת ללא מאמץ, כמתנה ואילו אלתרמן בשירו ביטא את המסר שהמדינה הוקמה בזכות גבורתם ומותם של נערות ונערים רבים במלחמת השחרור. אלתרמן שיער שמחירה של המלחמה יהיה מחיר כבד, רבים מהחיילים ימותו בקרבות ומותם יאפשר את הקמתה של מדינת היהודים. ברבות השנים הפך שם השיר למטבע לשון המתאר את תרומתה של גבורת הלוחמים להקמת המדינה.

הצבעים השולטים בשיר הם צבעי שחור, אפור ואדום – צבעי קרב. השימוש בהם מוסיף לאווירת המתח הדרמטי בסיפור ההתרחשות שבשיר. לעיתים הצבע מצוין במפורש. למשל: "...עין שמים אודמת" – צבע

אדום לצד "תעמעם לאיטה / על גבולות עשנים" – עמעום אורות היום לקראת רדת החשכה ושרידי עשן העולים בשדות בעקבות הקרבות – כל אלה מרמזים על נוכחותו של הצבע האפור. הביטוי "אומה" הוא ביטוי לקולקטיב. האומה זוכה לתיאור מצומצם העוסק בכאב, בבכי ובתקווה. שניים מוצאים מחוץ לקולקטיב ומקבלים בולטות, אלה הם הנער והנערה המתייצבים בפני האומה. הם מתוארים בפרטים על ידי הדובר והקורא יכול לשוות לנגד עיניו את דמותם המיוחדת, שהפכה אותם למעין סמל לנוער של אותה תקופה: "נוטפים טללי נעורים עבריים". אמנם הביטוי אומה הוא ביטוי מכליל, אך גם מאוד משתף. בין הפרטים המרכיבים את האומה יש עבר, הווה ועתיד היוצרים לכידות רבה.

נקודות למחשבה ולדיון

- ❖ תארו את הרקע, מעין תפאורה, להתרחשות של עלילת הסיפור בשיר:
 - מהו הנוף המתואר בתפאורה זו?
 - אילו צבעים בולטים בה?
- ❖ איזו אווירה עולה בשיר?
- ❖ מהן התחושות שעולים בכס, כקוראים, בעקבות קריאת השיר?
- ❖ כתבו מי הן הדמויות בשיר?
 - מה מאפיין כל אחת מהדמויות?
 - מה תפקידן ומה משמעותן?
- ❖ מהי משמעות הביטוי "מגש הכסף" ומהי משמעותו בשיר זה?
- ❖ הביעו דעתכם, האם ידיעת הרקע ההיסטורי לכתובת השיר תורמת להבנת השיר?
 - מה תורם המוטו מדבריו של וייצמן להבנת השיר?
 - הביעו את דעתכם, האם השיר מעוגן בהיסטוריה הישראלית או יכול לשמש שיר לאומי על מלחמות עצמאות גם לעמים אחרים?

מקורות

זיוה שמיר - - הלך ומלך - אלתרמן ב.המיינ ומשורר לאומי, הוצאת ספרא, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2010, בתוך: <http://www.alterman.org.il/מאמרים/tabid/65/vw/1/ItemID/137/Default.aspx>

באב אל וואד / חיים גורי

את השיר "באב אל וואד" כתב חיים גורי לזכר חבריו שלחמו ונפלו בשיירות האספקה לירושלים במלחמת העצמאות.

תרגום שם השיר "באב אל וואד" הוא שער הגיא ומיקומו הגיאוגרפי בקילומטר ה- 35 בדרך בין תל-אביב לירושלים באפיקו הצר של נחל נחשון. זהו נתיב הכניסה המוביל אל העיר ירושלים מהשפלה, ואדי צר ועמוק כשבשני צדדיו מתרוממים הרים.

בתקופת מלחמת העצמאות זיהו הכנופיות הערביות את "צוואר הבקבוק" הטופוגרפי בקטע הכביש הראשי בין השפלה להר. כאן מתפתל הכביש בעמק בין רכסים לאורך שישה קילומטרים והוא אידיאלי להצבת מארבים. על הרכס הנשקף על הגיא מדרום ומצפון היו כפרים ערביים ואנשיו של חוסייני, מנהיג ערביי ארץ-ישראל, שהתמקמו ותפסו משלטים. על מעבר זה התחוללו קרבות קשים כדי להעלות את שיירות ההספקה לירושלים הנצורה ורבים מהלוחמים נהרגו בהם, כלי הרכב נפגעו ושוקו.

השיר מתאר את אחת מזירות הקשות והמפורסמות של מלחמת השחרור בכלל והשיירות המובילות אספקה לירושלים בפרט. הוא מעמיד במרכזו את הערך של זיכרון החברים שנפלו בקרבות על הדרך לירושלים. הדובר בשיר ניצב בחרדת קודש במקום בו התרחשו הקרבות ומצהיר כי הוא זוכר את חבריו הלוחמים "אחד-אחד". ללוחמים יש שמות שאותם יש לזכור. הזיכרון הוא חלק בלתי נפרד מהמורשת אותה מבקשים המתים שינציחו: "זה אשר ילך – בדרך שהלכנו - / לא ישכח אותנו – אותנו באב אל וואד". השיר פותח בתיאור מראה המקום ביום בו ביקר בו הדובר: "כביש אספלט שחור, סלעים ורכסים". בבית השני הדובר משתף את הקורא באירוע הדרמטי בו שיירות פרצו בדרך אל העיר. פעולה זו גבתה מחיר דמים: "בצידי הדרך מוטלים מתינו" המבקשים שיזכרו אותם. לצד המתים מונחים גם שלדי הברזל ששרדו ממשאיות ההובלה ומכלי הרכב בהם היו הלוחמים. זה לצד זה ממוקמים המתים ושלדי הברזל שנתרו מן השיירה. הם למעשה שזורים זה בזה: "פה שוכנים ביחד עצב ותפארת / משוריין חרוך ושם של אלמוני".

הכתיבה בגוף ראשון בשיר: "אני עובר", "אני הולך", "אני זוכר" מעידה על חוויה אישית של הדובר, יוצרת אמינות ומקרבת בין הקורא לדובר.

בסיום השיר חושב הדובר על תקופת האביב, בה תפרחנה רקפות וכלניות בין שלדי הברזל. הטבע הפורח מרכז, בדרך כלל, את העצב ויוצר תפאורה מעודנת בניגוד ל"משורין חרוך". באזור גיאוגרפי זה באמת פורחות רקפות וכלניות באביב. לצד עובדה בוטנית זו כדאי לציין שהכלנית האדומה הפכה לדימוי דם החיילים שנפלו בקרב בחלק משירים העוסקים במלחמות ישראל ובזיכרון הנופלים. עד היום ניצבים שלדי מתכת כיד זיכרון לקרב שהתחולל ומעין מצבה לדמותם של הלוחמים.

השיר הפך לסמל למלחמה על הקמת המדינה.

נקודות לדיון ולמחשבה

- ❖ מומלץ לבקש מן התלמידים לחפש חומר ביבליוגרפי כרקע על הקרבות שהתרחשו בבאב אל וואד, שער הגיא.
- ❖ תארו את הקרב המתואר בשיר.
 - העתיקו ביטויים מן השיר המתארים את הקרב.
 - מהם הנושאים אליהם מתייחס הדובר הקשורים לקרב?
- ❖ מדוע מעלה הדובר את נושא הקרב בבאב אל וואד ומהי חשיבותו של הנושא הזה בעיניו?
- ❖ מדוע מוזכרות הרקפות והכלניות בסיום השיר ומה הן באות לציין?
- ❖ איזו אווירה עולה בשיר?
 - מה חשתם כקוראים בזמן קריאת השיר?

הסנוניות / לאה גולדברג

זהו שיר על כאב אישי ומחאה. לדוברת בשיר היה "רק אחד" והאחד הזה נלקח ממנה, הוא לא חזר. יש כאן ניגודיות בין מחזוריות הטבע שנשמרת במעוף הסנוניות ותנועת העננים לבין האדם שיוצא למלחמה ואינו שב.

ניגודיות נוספת עולה בין כמות הרבים של הסנוניות והעננים לבין האחד, שהיה קרוב לדוברת. היבט זה מבליט את עוצמת האובדן של הפרט אחד. אין הוא אחד מתוך רבים, אלא אחד ויחיד. אין לו תחליף מתוך הרבים ועוצמת חסרונו גדולה.

הסנונית והעננים מייצגים את מחזוריות הטבע:

"הסנוניות

הרחיקו עוף –

אבל חזרו...

העננים

הרחיקו נדוד...

אבל חזרו..."

זו התנועה המתמדת של הטבע שאינה משתנה. בניגוד לה התנועה של נדידה ושיבה אינה מתקיימת אצל בני האדם:

"ורק אחד
אשר היה קרוב
ולא חזר אלי..."

נקודות לדיון ולמחשבה

❖ מה מייצגות הסנוניות בשיר זה?

❖ הסבירו את הניגודיות בין להקת הסנוניות לבין האחד?

○ מה זה תורם לאווירת השיר?

אל אלוהי האימהות / אברהם חלפי

התרסה על שתיקתו של אלוהים נוכח מותם של בנים בקרב וכאבן של האימהות.
הפנייה היא אל "אל אלוהי האימהות" שכתובה שלוש פעמים ובכל פעם תפקידה שונה. בבית הראשון מופנות אל אלוהים שאלות קשות על יציאת הבנים אל הקרב: "מה ידעת אתה על פחד בלב / בצאת הבנים אלי קרב עם אויב?"
בבית השני הפנייה של הדובר אל אלוהים עוסקת בבירור רגשותיהן של האימהות. האלוהים אינו שותף לרגשות אלה, כי לו היה חש אותם ייתכן והוא היה משפיע על כך שלא תהינה עוד מלחמות. יש אמירה מפורשת שליבו של האל לב של אבן כי "לו לבך מבשר ומדם, כליבו של אדם..." ואם יש בידו של האל להשפיע, אז אין ספק שהתנהלות העולם הייתה שונה, ללא הדמעות והכאב של האימהות.
בפעם השלישית בה מופיע הביטוי הוא מסכם את השיר בצורה נחרצת ש"אל אלוהי אימהות הדומים". אם במהלך השיר יש פנייה בשאלה אל האלוהים, במהלכו (בית שני) יש תמיהה ומשאלה כלפי אלוהים, בבית השלישי הדובר כבר נחרץ בדעתו שאל אלוהי האימהות דומים, אין לו אמירה או השפעה על המתרחש בשדות הקרב, שם נלחמים הבנים של אותן האימהות.

נקודות לדיון ולמחשבה

❖ כלפי מי מפנה הדובר בשיר את דבריו ומהו המסר של הדובר בשיר?

❖ מהו הנושא של השיר?

○ כתבו שורות מן השיר המחזקות את קביעתכם.

❖ מדוע הביטוי: "אל אלוהי האימהות" מופיע בשיר שלוש פעמים?

○ באילו מקומות מופיע הביטוי?

○ מהי המשמעות של מיקום הביטוי במהלך השיר?

שנינו מאותו הכפר / נעמי שמר

השיר נכתב לאחר מלחמת ששת הימים. השיר נתן ביטוי לכאב ושכול של אותה מלחמה ומושמע עד היום בטקסי ימי זיכרון, שכול ואבל.

לעומת שירים המדגישים את העצב של הקולקטיב, שיר זה מציין את תחושת האבדן האישי. בשיר סיפורם של שני חברים מאותו הכפר: הילדות המשותפת, הנערות ויציאה אל אותן המלחמות, אלא שבסיום השיר מתברר שאחרי הקרב האחרון שניהם חזרו לאותו הכפר כשהאחד נושא את חברו המת. "אנחנו מאותו הכפר" – שורה הפותחת את השיר, חוזרת במהלכו וחותמת את השיר. על פי השיר להיות מאותו מקום משמעו לצמוח ביחד, לחיות באותם נופים, לחוות חוויות משותפות עם נערות, להילחם באותם הקרבות ואפילו להיות דומים עד כדי זהות חיצונית: "אותה קומה, אותה בלורית שער / אותו חיתוך דיבור...".

הכפר הוא כור מחצבתם של החברים, מעצב את עולמם הרוחני, משפיע על התנהגויותיהם ותפיסת עולמם ותרבותם. כל אלה הם תוצר המקום שבו הם גדלו. תרבות זו משקפת משהו עמוק ופנימי בנפשו של האדם ומעצבת את זהותו.

הכפר מציין את תחילת החיים ואת סופם.

לעומת הדינמיות של החיים בכפר בעבר, אחרי מות אחד החברים "כמעט הכול נשאר אותו דבר". השוני המהותי הוא שהאחד מהלך בשדה ירוק והשני קבור באדמתו, "מעבר לגדר". שינוי נוסף הוא שמאז מותו של החבר החיים נעצרו, אין משהו חדש ונשאר רק הזיכרון.

נקודות לדיון ולמחשבה

❖ מהם הדברים הדומים בין שני החברים?

○ מדוע הדובר בשיר מפרט אותם?

❖ על פי השיר הכפר הוא מקום שמעצב את עולמן של הדמויות.

○ כתבו מתוך השיר דוגמאות לכך.

○ האם גם אתם מרגישים שמקום מגוריכם משפיע על תפיסת עולמכם?

❖ בשירו "האדם אינו אלא" של טשרניחובסקי כתוב: "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו".

○ הסבירו במילים שלכם מהי משמעות השורה.

○ מהי הזיקה בין שורה זו למסרים בשירה של נעמי שמר?

❖ מהו תפקיד הזיכרון בשיר זה?

○ מה זוכר הדובר בשיר?

❖ את השיר "אנחנו מאותו הכפר" כתבה נעמי שמר בין מלחמת ששת הימים (1967) לבן מלחמת יום הכיפורים (1973).

○ הביעו דעתכם, האם שיר זה רלוונטי גם כיום?

לא אשכח זאת, רעי / נתן אלתרמן

בשיר זה מהדהד בעוצמה מוטיב הרעות. מוטיב זה עולה במספר רב של שירים העוסקים בחוויות מלחמה ובמותם של חברים בזמן הקרבות.

התחושות שחווים חיילים בזמן קרב נצרכות בזיכרון. בזמן קרב חייל מבצע מספר רב של פעולות בו זמנית. האינטנסיביות של הקרב אינה מותירה, לא פעם, שהות לארגון החשיבה, לשינוי החלטות. הכול נעשה תוך כדי הסתערות, התקדמות או לעיתים מציאת מסתור ואף נסיגה למקום מבטחים. במצבים מורכבים אלה החייל נסמך על המיומנויות שרכש באימונים, תושייה ועזרתו של החייל הלוחם לצידו. הלחימה זה לצד זה והסיוע הזה, בשעות קשות, הם רכיב משמעותי מאוד בעולמם של החיילים. בשירו זה של אלתרמן הוא עוסק בחוויות עמוקות אלה. חוויית העזרה ההדדית בין חברים היא חוויה בלתי נשכחת. נושא זה עולה החל מכותרת השיר: "לא אשכח זאת, רעי", כתוב פעמיים בבית הראשון והוא חותם את השיר. נסיבות האירוע יוצרות בין החברים קשר אמיץ ומיוחד. האחד נפגע והשני נושא אותו במאמץ רב כדי לנסות להציל אותו: "ותזחל איתי הר וגיא" ובנאמנות עמוקה: "איך למות לא זנחתי". החזרתיות על הביטוי משקפת מצד אחד את תחושותיו של החייל הפצוע, שהמחווה של חברו נוגעת לליבו והוא מבטיח לא לשכוח וכן נועדה החזרתיות לשתף את הקורא באירוע ובמחויבות לזכור. בתפילה לזכרם של הנופלים בקרבות הנאמרת בבתי הקברות כתוב: "יזכור עם ישראל". הפועל "יזכור" המופיע בצורת ציווי ועתיד כאחד מדגיש את המקום החשוב של הזיכרון בקרב החיילים, משפחותיהם וכל עם ישראל. בשיר זה החייל הפצוע אנוש אינו בטוח שישרוד את הלילה והוא מבטיח לזכור לפחות עד הבוקר. אולם הציווי או הבקשה לזכור המופנים לשאר האנשים, לנותרים בחיים, הוא לעתיד הרחוק ללא הצבת גבולות לזמן. לחייל הפצוע חשוב גם כיצד יזכרו אותו בני ביתו:

"ועברת ביתי, מה תאמר שם? כזאת:

הוא רדף הבלים והיה רועה רוח,

אבל מת כמו איש היודע עשות".

האופן בו המשפחה והחברים זוכרים את החייל שנפל בקרב אפוף הילה של גבורה, עשיית המעשה הנכון.

הדובר אינו מציין שהאירוע התרחש תוך כדי קרב. יש לכך רמיזות בלבד בעזרת ביטויים המעוררים קונוטציות לשירים אחרים העוסקים בנושאי מלחמה. למשל שימוש בדמות הרע, נשיאה על הגב, זחילה בהר ובגיא והנאמנות בין לוחמים שאינם מפקירים את פצועיהם מאחור.

נושא המוות הוא אחד הנושאים הבולטים בשיר והוא מופיע כבר בטור השלישי של השיר: "איך למות לא זנחתי". הפצוע סובל ומבין את ההקרבה של החבר הנושא אותו והסכנה בה הוא מסכן את עצמו, לכן הוא מבקש ממנו להניח לו ולא לקיים את ההבטחה הבלתי כתובה, לא להשאירו בשטח. אירוע הקרב ופציעתו של החייל מתרחשים בלילה. הלילה כציון זמן מהווה רקע לאירועים כמו מוות כמשקף תחושות כבדות ובאופן מטאפורי למהלך החיים: "כי השמש עלי לא יזרח" וכן "עד הבוקר, רעי, לא תקום בי עוד רוח". השמש הזורחת מציינת גם יום חדש וגם את החיים. השיר בנוי במבנה של סונטה. סונטה היא שיר לירי בעל צורה קבועה וקפדנית, המורכב מ-14 שורות, שמחולקות על פני ארבעה בתים. החריזה בסונטה הקלאסית אף היא קבועה. מקור הסונטה באיטליה במאות ה-13-14. נושאי הסונטה עוסקים בעיקר בחיי האהבה של היוצר וברגשותיו האישיים. שירו של אלתרמן אינו סונטה קלאסית. הוא אמנם שיר לירי, בעל 14 שורות, חריזה מוקפדת - אבאב והוא עוסק ברגשותיו של היוצר, אולם יש בו מספר שינויים ממבנה הסונטה הקלאסית: השיר בנוי משלושה בתים. שניים בני ארבע שורות ואחד בן שש שורות. החלוקה הזאת, בשונה מהמבנה המוקפד של הסונטה, היא בזיקה לתכני הבתים. הבית הראשון עוסק בהצהרתו של החבר הפצוע שלא ישכח את הנאמנות של הרע. הבית השני עוסק בפרידה מהרע ומתחושת המוות הקרב. הבית השלישי משלב את שני המוטיבים מהבתים הראשונים ומוסיף את מוטיב הפרידה מהמשפחה. השיר הזה עוסק ברגשות היוצר כלפי חבר שלחם לצידו ומנסה להציל את חייו. ההצהרות שזורות במעט פאתוס על אצילות החבר ועל פעמי המוות הקרב שנשמעים.

נקודות לדיון ולמחשבה

- ❖ תארו את רגשות החברים וכתבו מתוך השיר ביטויים המבטאים את הקרבה בין שניהם.
- ❖ מדוע חוזר בשיר הביטוי "לא אשכח זאת" שלוש פעמים?
- ❖ כיצד חשוב לחייל להיזכר על ידי משפחתו?
 - הסבירו מדוע.
- ❖ תארו את מוטיב השמש והלילה בעזרת ביטויים מן השיר.
 - מהו תפקידו של מוטיב זה בשיר?

לסיכום

מדינת ישראל למודת קרבות. מאז הכרזת בן גוריון על הקמת מדינת ישראל לעם היהודי על רקע מלחמת העצמאות, התחוללו קרבות רבים נוספים. לאורך השנים נכתבו שירים ופזמונים רבים ובהם ניסיונות לבטא את הכאב והצער על מותם של חיילים ואזרחים. בשירים אלה בא לידי ביטוי הצורך לבטא את החסר שנוצר, תחושת האובדן לצד ההצהרה שחשוב שהחיילים ייזכרו לנצח. יש שירים שנושאים הם קרב שהתרחש במקום מסוים, יש שירים שהוקדשו לדמות מסוימת, יש שירים שעסקו בערכים הנחשפים בזמן קרב כמו גבורה, הקרבה, נחישות, רעות ואהבת המדינה. מניין ההרוגים הולך ועולה והמשפחות ועם ישראל כולו מנסים להתמודד עם האובדן לצד הכרה בחשיבות הצורך בהגנה על ביטחון תושבי המדינה. האם גם חיילים ואזרחים אלה הם "מגש כסף" עליו מוגש ביטחונם של שאר האזרחים? התשובה אינה מובנת מאליה ואינה חד משמעית והיא אינה נמצאת בשירים הרבים שנכתבו. יש שירים המביעים כאב עמוק על מות החייל ויש שירים שיש בהם התרסה על המוות הזה.

למרות שהדוברים בשירים הרבים מספרים סיפור אישי ומבטאים רגש אישי, הנושאים והרגשות העולים בהם הם אוניברסאליים. בזכות עוצמת הביטוי שלהם יכול כל אחד להתחבר אליהם ולחוש כאילו השיר נכתב על הבן או הבת, החבר או החברה, האב, האם, השכן הקרובים לו. בשירים יש מוטיבים משותפים ביניהם הדגשת אחוות הלוחמים, הרעות, תחושת המשפחתיות בין הלוחמים המכונים 'אחי', נכונות להקרבה למען החזון, הציווי לזכור ולא לשכוח, האישה האהובה המחכה או לוחמת בעצמה, האם הדואגת, תחושת האבל והאובדן, והטבע המהווה רקע ותפאורה לקרבות ולרגשות. כל אלה מהדהדים בשירים שנוגעים לליבנו.

ביבליוגרפיה:

1. גלר-טליתמן, בינה ורייזברג, רחל. דרך המילים ספר ב'. תל-אביב: כנרת, 2007.
2. אתר, תרצה. מלחמה זה דבר בוכה. תל-אביב: הקבוץ המאוחד, 1975 תשל"ה.
3. כהן-אסיף, שלומית. פתחו את השער: מקראה לכתה ב' לבית הספר הממלכתי דתי. ירושלים: תל, תש"ן.
4. ברוך, מירי ושטיין, דליה. מיתרים: מקראה לכתה ד'. רמת-גן: מסדה, 1993.
5. אנטמן, רינה. בשפת השורות: מקראה בין-תחומית לבית הספר הממלכתי-דתי לכתה ד'. תל אביב: כנרת, 2001.
6. אנטמן, רינה. בשפת השורות: מקראה בין-תחומית לבית הספר הממלכתי-דתי לכתה ה'. תל אביב: כנרת, 2003.
7. גלר-טליתמן, בינה ורייזברג, רחל. דרך המילים ספר ו'. תל אביב: כנרת, 2005.
8. אנטמן, רינה. בשפת השורות: מקראה בין-תחומית לבית הספר הממלכתי-דתי לכתה ו'. תל אביב: כנרת, 2005.
9. כהן, אדיר. מפגשים ו'. תל אביב: עם עובד, 1987.
10. גולדברג, דב, עורך. הפעלופדיה: אנציקלופדיה לפעילות חברתית. תל אביב: ידיעות אחרונות, 1994-1998.
11. ברוך, מירי ושטיין, דליה. מיתרים: מקראה לכתה ו'. רמת-גן: מסדה, 1997.
12. ברגסון, גרשון, עורך. באומר ובשיר: לקט ספרותי לבית הספר היסודי. ספר שני לכתות ד' – ה'. תל אביב: ספרית פועלים, תשמ"ו – 1986.

היחידה פותחה על ידי איריס ברקוביץ המרכז לתכנון לימודים הוראה ולמידה. מכללת בית ברל © כל הזכויות שמורות.